

ЕВФЕМІЗМИ ТА ІНШІ ВЕРБАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАНТИ КОНЦЕПТУ «СМЕРТЬ» В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЗАКАРПАТТЯ

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2»373.49:811.161.2»282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).181–186

Пискач О. Евфемізми та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. Збір, систематизація й аналіз різних засобів номінації в системі живорозмовного мовлення належить до актуальних завдань сучасної української діалектології з огляду на динамічні процеси словникового складу. Екстра- й інтралінгвальні чинники стають причиною появи мовних явищ, які викликають жвавий науковий інтерес щодо способів вираження, семантики й функціональних особливостей. Евфемізми, дисфемізми та інші одиниці вторинної номінації потребують глибшого теоретичного осмислення у зв'язку з антропоцентричним підходом до вивчення мовних явищ у лінгвістиці.

У статті здійснено аналіз семантики і структури евфемізмів та інших вербальних репрезентантів концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття. Для реалізації мети було виконано такі завдання: 1) виокремлено й систематизовано евфемістичні, дисфемістичні та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть»; 2) розкрито зв'язок евфемізмів, дисфемізмів і тропейних засобів; 3) визначено основні способи та чинники субститутів; 4) з'ясовано роль компонентного складу у формуванні евфемістичних і дисфемістичних виразів; 5) проаналізовано на прикладі окремих субститутів роль лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Доведено, що евфемізми, дисфемізми та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» у закарпатському говорі утворюють широкий пласт вторинних найменувань і відображають лінгвоетнокультурні особливості закарпатців. Зі структурного погляду – це одно-, дво- і здебільшого багатолексемні сполуки, до складу яких входять переважно дієслова та іменники.

З погляду семантики багато описових номенів відбиває віру закарпатців у потойбічне життя, анімістичні уявлення про душу та форми її існування. Частина висловів підтверджує боязливе, шанобливе, ритуально-сакральне ставлення до самого факту смерті й ілюструє чітко сформовану систему діалектних норм похоронного етикету. Проте вживання цілої низки метафор, метонімії, фразем та інших висловів жартівливого чи іронічного плану свідчить про давні прагнення людини подолати страх перед смертю.

Ключові слова: евфемізм, дисфемізм, фразема, метафора, метонімія, концепт «смерть», закарпатський говір.

Постановка проблеми. Збір, систематизація й аналіз різних засобів номінації в системі живорозмовного мовлення належить до актуальних завдань сучасної української діалектології з огляду на динамічні процеси словникового складу. Екстра- та інтралінгвальні фактори стають причиною появи мовних явищ, які викликають жвавий науковий інтерес щодо способів вираження, семантики й функціональних особливостей. Це стосується й евфемізмів, дисфемізмів та інших субститутів, оскільки вони, як одиниці вторинної номінації, потребують глибшого теоретичного осмислення у зв'язку з антропоцентричним підходом до вивчення мовних явищ у лінгвістиці.

Аналіз досліджень. Евфемія є смисловою категорією мови і має три взаємопов'язані аспекти: соціальний, психологічний і власне лінгвістичний. Соціальний аспект – наявність в основі евфемії моральних, релігійних і політичних мотивів. Під психологічним аспектом розуміють ефект пом'якшення висловлювання. Первинне пряме найменування предмета або явища викликає негативні емоції, а вторинне непряме – нейтралізує ці емоції. При лінгвістичному підході в дослідженні евфемії визначаються ознаки й умови використання евфемізмів [Кацев 1988, с. 12].

Історія виникнення евфемізмів пов'язана з архаїчними пережитками мовних заборон (табу).

Вживаючи певні замітники, люди усвідомили свою здатність створювати слова й активно використовували їх. Чим краще це в них виходило, тим більше вони намагалися уникати прямих найменувань, які могли викликати небезпеку, страх чи образу. О. Реформатський відзначав, що евфемізми-табу були в мовах більшості індоєвропейських народів [Реформатський 2016, с. 217].

На явище евфемії в лінгвістиці є два погляди: вузький (субституційний) і широкий (прагматичний). Прихильники першого визначають евфемізм як субститут незручного і невігідного слова, як нейтральний замітник грубого слова. На думку В. Москвіна, «евфемія – використання словесних зашифровок з метою зм'якшити, завуалювати, витончено «впакувати» предмет повідомлення, залишивши все-таки можливість будь-якому носію мови здогадатися, про що йдеться» [Москвін 2001, с. 60]. Згідно з широким (прагматичним) поглядом, до евфемізмів відносять лексичні, фразеологічні, перифразистичні субститути, які не в усіх випадках мають «пом'якшувальний» зміст.

Проблему евфемії активно досліджували в Європі й Америці протягом минулого століття. На сьогодні вже видано численні монографії і словники евфемізмів у США, Англії, Польщі, Росії. Цінною для лінгвістичних студій є написана ще 1930 р. книга Д. Зелєніна «Табу слів у народів Східної Європи

та північної Азії», яка не втратила своєї актуальності й досі.

У радянській науці майже до кінця ХХ ст. евфемізми були темою забороненою, непопулярною, їх розглядали тільки в історичному аспекті у зв'язку з древніми табу й аналізували переважно на індо-європейському і слов'яно-балтійському матеріалі (Л. Булаховський, О. Реформатський, О. Трубочов, Б. Ларін). Тільки на початку ХХІ століття у славистиці зріс науковий інтерес до різноаспектного вивчення евфемізмів, унаслідок чого побачили світ кілька вагомих праць: монографія «Евфемізми сучасної польської мови» (1993) і «Словник польських евфемізмів» (1998, перевидавався багато разів) А. Домбровської, монографія «Табу в польських діалектах» (2002) А. Кравчик-Тирпи, «Словник евфемізмів російської мови» (2008) О. Сенічкиної, «Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині» (2005) Г. Аркушина, «Матеріали до евфемістичного фразеологічного словника східнословобанських і східно-степових говірок» (2011) І. Мілевої.

В українському мовознавстві тема табу та евфемізмів на базі літературної мови і деяких говорів (західнополіських, підляських, словобанських, степових) була предметом досліджень Г. Аркушина, О. Януша, Ф. Бацевича, Л. Фроляк, Ю. Єловської, І. Мілевої, В. Великороди, В. Леснової, О. Кострової, Ю. Зази, О. Жвавої, І. Жигори та ін. Слід виокремити в цьому зв'язку численні публікації про діалектні евфемізми і дисфемізми І. Мілевої та її монографію «Евфемістичні і дисфемістичні фразеологізми в східнословобанських та східно-степових говірках» (2012).

Досліджуваній проблемі присвячено тези «Евфемізми в українських говорах Закарпаття» (1966) М. Грицака і «Евфемізми й табу в південнокарпатських говірках» (1983) М. Кравченко. Однак вербальні засоби евфемізації в обрядовій сфері на матеріалі закарпатського говору поки що ніхто з лінгвістів окремо не аналізував. Ми приділили увагу дослідженню контактних та комунікативних табу на матеріалі родильної й поховальної обрядовості Закарпаття у 2 наукових статтях (2019 р.).

Цінними для нашого дослідження є також етнографічні, історико-етнографічні та етнологічні праці, зокрема «Магічні дії, обряди й вірування Закарпаття» (1971) П. Богатирьова, «Етнографія Закарпаття» (2010) М. Тиводара, «Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ століття» (2020) І. Керечанин (Черленяк) та деякі ін.

Метою цього дослідження є аналіз семантики і структури евфемізмів та інших вербальних репрезентантів концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття.

Для досягнення мети плануємо виконати такі завдання:

1) виокремити й систематизувати евфемістичні, дисфемістичні та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття;

2) розкрити зв'язок евфемізмів, дисфемізмів і тропейних засобів;

3) визначити основні способи та чинники субститутів;

4) з'ясувати роль компонентного складу у формуванні евфемістичних і дисфемістичних виразів;

5) проаналізувати на прикладі окремих субститутів роль лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Об'єктом дослідження обрано евфемістичні, дисфемістичні та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» у закарпатському говорі.

Предмет дослідження – соціальна й семантична природа евфемізмів і дисфемізмів, особливості їх структурної семантики, яка відображає своєрідність соціально-етнічної інтерпретації об'єктивної дійсності.

Матеріалом дослідження стали мовні одиниці, зібрані нами особисто; вибірки зі «Словника закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабадоша, «Русинсько-українсько-руського и русско-украинско-русинского словаря» Д. Попа та ін.

Методи та методика дослідження. Основним методом дослідження є описовий. Використано також прийоми компонентного аналізу, структурно-семантичного моделювання, фактологічний метод з його складовими – польовим, анкетним, що поєднує лінгвістичну та культурно-соціологічну інтерпретацію.

Виклад основного матеріалу. Смерть, як один із базових концептів, посідає найважливіше місце в мовній картині світу і в українському комунікативному просторі має певні особливості. Страх змушує виявляти поважне ставлення як до самої смерті, так і до співвідносних із нею явищ (поховальні церемонії, поводження з померлим, ритуалізована поведінка осіб тощо) [Єловська 2017, с. 72]. Закономірно, що українці, як і інші народи, свідомо уникають бесід про смерть, згадування імен померлих, обговорення поховальних обрядів і т. ін., що спричинює появу різних видів субститутів, передусім евфемізмів як заміників прямих номінацій денотата.

Появу різноманітних застережень можна пояснити кількома факторами: небуденністю цього явища, наявністю природного почуття страху перед смертю й вірою в магічну силу слова. На культурно-поведінковому рівні евфемізація утворює систему закріплених суспільством норм, спрямованих на подолання негативних стереотипів та вироблення ввічливих форм. При цьому основною метою вживання евфемізмів є бажання уникнути комунікативного дискомфорту.

Можна виділити такі причини виникнення подібних одиниць: 1) навмисне уникнення позначення небажаного денотата; 2) поліпшення характеру денотата вихідної номінації; 3) використання всіх можливих мовних, формальних і неявних форм вираження; 4) використання непрямой номінації.

Евфемістичні та інші субститути семантичного поля «смерть» мають найбільшу частотність по-

рівняно з евфемізмами інших семантичних полів і утворюються переважно внаслідок фразеологізації, метонімізації і метафоризації. Цілком погоджуємося з І. Мілевою, що «всім евфемістичним фразеологізмам, незалежно від контексту, властивий експресивний компонент, хоча ступінь експресії може бути різним, а «евфемістичність» лексеми часто визначає контекст» [Мілева, с. 165].

Напевно, немає такої людини, яка б не боялася смерті, адже це один із найбільших людських страхів. Респонденти, котрі бачили останні хвилини життя близьких людей, неохоче розповідають про це: *віджду / шчо стало му т'ашко дыхати / зачату руками дуже бити по постели / а йа кажу: наї ти дам воды // айбо він на н'а сумно подивуї та каже: нич ми ўже не треба... / віджду / шчо то мойа біда прийшла... / ўс'ому коніц'... // склоніу золу набік та лиш му с'а слызі покотілі з очіи* (Майдан). У наведеному контексті спостерігаємо навмисне уникання прямого найменування *смерть* і заміну його лексемою *біда*. Пор. бойк. *чорна година* 'смерть' [Онишкевич 1984, с. 375]. Слід відзначити, що на позначення самої смерті використовується всього кілька відомих субститутів: *зубата, тотá с косоу* (усі гов.), [див. т.с. Грицак 1966, с. 18]. Наприклад: *прійде тотá с косоу / припала бы / нігде с'а від нійї ни спр'ачеши* (Торунь). Момент смерті позначають також назви з різним конотативним напруженням: *капіц', кампéц, кампéц-долóврес, амба, амба-крышка, амін', коніц', ус'б*.

Абсолютна більшість евфемістичних та інших вербальних засобів у говірках Закарпаття стосується смерті як процесу і має дієслівну семантику. На позначення семи 'хто-небудь незабаром помре' закарпатці використовують вислови різної структури: *смертиу (смірт'бу) пáхне, уже́ йе на смерті, уже́ йе на добывану, уже́ му три дны (н:ы) з ні(ы) ин'и(ы)м, уже́ нидбу́гі дны (н:ы), дуже затолесіу, уже́ смирт' за ўхом, туды́ с'а направіу, уже́ му лиш туды́, ни вййде (ўйде) с то́го, збйрац'а на тот світ, нікат' (дйвйт, позйрат) на тот світ, відит' собі ширин'у, нич из н'о́го, дуже за бідбу́, ніко́ (ніхто́) с'а ўже ни над'йе, уже́ му нич ни помóже, туй д'йла ни бóде (бде) нийáкого, уже́ нийé животá, скóро му удмір'авут' (відмір'айут) два мітры, нидбу́го траву́ топтáти, нидбу́го с'а остáло (пстáло), лішйло комусь* (більшість гов.) [див. ще Черленяк 2020, с. 160]. Дещо знижений відтінок притаманний фраземам *скóро го вйнесут уперéd ногáми, амін' (коніц', капіц', кампéц) бóде комусь* (усі гов.). Пор. угор. *katres* 'каюк, кінець'. Див. *и буде тти амін'* т.с. [Поп 2007, с. 76].

Для номінації поняття 'помирати, бути в передсмертній агонії' в українських говорах Закарпаття, крім прямих дієслівних відповідників із коренями *-мер-, -кон-* (*-кін-*) типу *умирáти, конáти* (усі гов.), *кіновáти* (Драгово), вживаються номени-евфемізми метафоричного плану: *по'кутáти* (Синевир), *добывáти, часовáти* (Торунь), *відхóдити* (Келечин), *гáснути, згасáти, блудіти* (більшість гов.). Див. бойк. *часувáти часовáти* т.с. [Онишкевич 1984, с. 363], *часувáти* т.с. [СУМ, т. 11, с. 282].

У говірках Закарпаття побутують фраземи метонімічного характеру зі словами *кін* (літ. уроч. *скін*), *пóстїл'*: *с'тати на кін* т.с. [Сабадош 2008, с. 143], *лежáти на смертélнуї (смертнуй) пóстели* (Драгово). Чимало стійких висловів на позначення передсмертної агонії виникло внаслідок метафоризації: *гáснути йак свічка* (В. Водяне), *на лáдан дыхати* (Королево), *на часнйк дыхати* (Криве), *над часнйком дыхати* (Річка) 'помирати'. Як відомо, в похоронній обрядовості багатьох слов'янських народів часник є потужним оберегом від усього лихого. Темпоральний характер передсмертної агонії засвідчують фраземи *остán'ї минўты раховáти* (Горонда), *пóс'л'їд'н'ї гóдини одл'ичовати* (Березники) тощо.

Стан приреченої на смерть людини номінують стійкі сполуки, побудовані на синекдосі. Спільна в них лексема *нога* символізує межовий статус того, хто помирає, його перехід в інший вимір – на той світ: *йедноу (одноу, однйу) ногоу у грóбови стоїáти* (більшість гов.), *йан:оу ногоу ўже ў могїл'ї* (Червеньово), *одноу ногоу у темітові* (Горбки); *йедноу ногоу на то́му світ'ї бы́ти* (Колочава).

Окремі перифрази, які характеризують агонічний стан, охоплюють елементи на позначення важливих поховально-обрядових ритуалів: *ўже́ му йлії быу́* (більшість гов.) – стосується таїнства елеосвячення (соборування), що служить, за вченням православної і католицької церков, духовним лікуванням тілесних недуг, а також дарує важкохворому відпущення гріхів, у яких він не встиг покаятися (церковнослов'янську назву *слей* 'рослинна, переважно маслинова олія, що використовується для церковних обрядів; олива' [СУМ, т. II, с. 497] фонетично видозмінено на *йлії*); вислів *дз'обáчкоу пáхне* 'хто-небудь незабаром помре' (Білки) містить компонент *дзьобáчка* 'страва з цілих варених квасолин, заправлена олією з цибулею, часником та ін.', яку традиційно подавали на поминках у цій місцевості.

Темпоральні обмеження життя представлені в численних евфемізмах-перифразах: *ни дочéкау Веліконне / Рї(у, ў)здвá, ни бде ўже пáску їсти, тот ўже́ удробиу́ / удходиу́ / из'їу́ / удмўчиу́ сво́йе, то́му ўже́ нич ни треба* і т. ін. Згадуючи покійного, часто використовують евфемістичні вирази, що відображають характер його занять, уподобань під час життя: *ни бóде ўже́ бул'ї / р'їну / крómпл'ї садїти, ни бóде ўже́ стрўч'а ламати* (лушити кукурудзу), *ни піде ўже́ нігда на Чéхы робїти* (померлий довго працював у Чехії на заробітках), *ни піде ўже́ нігда вйўчáрти* (померлий усе життя був вівчарем), *не бде ўже́ ко'му́ співáти* (померлий дуже гарно співав) та багато ін. Наприклад: *[нігда ўже́ до т'а ў Ужгород не прійде]* (Торунь). Проте зрідка вживаються і дисфемістичні вирази, у яких згадують негативні моральні якості померлої людини: *но, не бóде / бде ўже́ нігда / н'їгда крáсти / гул'ати / піти / брe'хáти / лáйати / лáти / богóвáти / пльтковáти; ни бде нікого́ збытковáти / обйжáти* і т. ін.

Евфемізмам та іншим субститутам на позначення смерті притаманна семантика просторової та часової орієнтації, у них часто фігурує тема шляху,

подорожі: *іти в по'с'л'ін:у п'ут'* (усі гов.), *быти ў п'ут'і* (Верхні Ворота), *іти ў далёку дорóгу (п'ут')* 'помирати' (усі гов.). Це спричиняє метафоризацію дієслів руху, які, вживаючись у переносному значенні, іронічно передають швидке наближення смерті: *галадіти, фы́ркнути, ўне́стися, закапу́рити* (від *капу́ра* – хвіртка) (Широке).

Найвищу продуктивність у фразеологічних та перифрастичних конструкціях із подібним значенням виявляє дієслово *йти* (*піти, пуйти, п'у(і)ти*): *іти гет, іти далёко* (більшість говорів), *пуйти до не́ба (до Бога)* (Оноківці), *піти на тот світ* (Драгово), *піти ў ріпу* (Торунь), *п'ути ў гліну* (Приборжавське). Закарпатці мають цілу низку фразем іронічного характеру з цим дієсловом: *пуйти в копа'чул'е гус'л'айуци* [Сабадош 2008, с. 149], *піти ў скіпы гус'л'айуци* (Вучкове), *п'ути в'уці'і пасти, п'ути м'оркóу полóти, п'ути ў санат'оріі «Жóут'і гліны»* (Широке), *п'ути р'акы годова́ти* (Приборжавське).

Серед жартівливо-іронічних субститутів зі значенням 'померти' часто вживаними є фразеологізми дисфемістичного плану: *кон'кы́ / кон'кы́ уткінути / віткінути / откінути* (більшість гов.), *кон'кы́ ве́речи* (Лоза), *кон'ка́ми стр'іпкати* (Ярок), *ласты скле́йити* (більшість гов.), *пёрнути ў чоты́ри до́шкы* (Торунь) та ін.

Іронічне позначення смерті досягається використанням фразеологізмів-дисфемізмів, компонентами яких є також назви частин тіла тварини: *відверéчи копы́та* (Торунь), *копы́та удве́речи* [Поп 2007, с. 84], *ве́ре(и)чи копы́тами* (Рокосово, Зняцьово), *ра́тиц'і откінути* (Зняцьово), *ве́речи ры́т'у* (Стеблівка) (*ры́т'* – задня нога великої рогатої худоби), *покотіти рогáми* (Широке).

Жартівливі, іронічні назви смерті репрезентують також фраземи з використанням у них назв частин людського тіла, що є наслідком осмислення зовнішньої фізичної подібності з мерцем (приклади з метонімією і синекдохою): *зац'ілити́ |зубы* [Сабадош 2008, с. 116], *зубы́ / зуби заку́сити* (більшість говорів), *прут'аг'нути́ |ногы* [Сабадош 2008, с. 294], *у́тягнути / прот'аг'нути́ / задёрти / простёрти но́гы* (більшість гов.), *задёрти ла́пы* (Брід), *задрáти ла́бы* (більшість гов.), *вістертити́ (в'устертити́) ла́пки́* (Волосянка, Люга), *откінути́ ла́пки́* (Сімер), *верéчи ко́кор'і* (Великий Раковець), *простёрти кочо́лі* тощо. Як бачимо, пейоративність подібних зворотів посилюють наявні в них компоненти з негативними конотаціями (*ла́бы, ла́пы, ко́кор'і, кочо́л'і* 'ноги'). Див. *ноги протягну́ти* т.с. [Поп 2007, с. 104]. Подібність смерті до стану глибокого сну відбита у фраземах *зажму́рити / закрьіти о́чи, засну́ти ві́чным / непрóб'удным / беспрóб'удным сном* (більшість говорів).

Компонентами кількох фразем зі значенням 'померти' є також назви взуття чи одягу: *чо́боты прот'ахті́, поклáсти чо́боты б'іл'а двір'іу* (Брід), *відве́рчи ка́пц'і* (Завадка), *простёрти ка́пц'і* (В. Ворота) (*ка́пці* 'шкарпетки').

Для номінації процесу вимирання, крім численних фразем, використовуються метафоричні дієслівні субститути з семантикою втрати, зникання,

тління: *згáснути, ўгыну́ти, погыну́ти, изгы́бнути, згы́нути, знід'іти, пропáсти* та ін. Наприклад: *Дубр'і / же чужі́ л'ўди не да́ли му пропáсти* (Ворочево). У назвах *закові́знути, закоўі́знути, засты́ти, закочан'іти* настання смерті передано через фізіологічні показники – ствердіння мертвого тіла. Наприклад: *Шчи ни ўсты́гла ти ма́ти засты́ти / а ты ўже́ ійі́ цур'а від: айéи* (Торунь).

Сам факт поховання передають перифрази: *уже́ го уд(від, выд)спі́(і)ва́ли, уже́ му уд(від, выд)дзвони́ло, уже́ го ў(від, выд)пра́вили, уже́ го спр'áтали*.

Багато евфемістичних конструкцій відображає сформовану на засадах християнства релігійно-світоглядну ментальність закарпатців: *Бо́гу д'ушу уд(од, від)да́ти, предста́витися на Бо́жый суд, пі(і)ти́ / пуйти́ на пра́ведный суд, пі(і)ти́ / пуйти́ на тот світ, переселі́тис'а на тот світ, попроща́тис'а з сим сві́том; ду́ша го лиші́ла, Бог забра́ў, Бог упоко́йіу́ його́ д'ушу, сві́чка му дозорі́ла* [див. ще Черленяк 2020, с. 162]. До речі, бойки про антипатичну людину, яка померла страшною смертю або тяжко занедужала, кажуть: *«Бог на нім цу́до показав»* [Онишкевич 1984, с. 358].

За уявленнями українців, пряме називання особи покійника може розтривожити душу померлого або прикликати її в цей світ, імовірно, тому в мовленнєвій практиці це слово замінюється евфемізмами. Такі структури покликані передусім уберегти комунікантів від негативних наслідків промовляння імені покійника і водночас непрямом інформувати адресата про померлу людину. Згадуючи мерця, вживають здебільшого евфемістичні багатослівні найменування, що усталилися в системі мови як похоронні етикетні формули: *прошч'ін (прошч'ун, прошч'ун прошч'ен:уі) бы, на́й (на́й) бу́де прошч'ін (прошч'ун, прошч'ун прошч'ен:у(ы)і), на́й (на́й) му да́с'т' Бо́х ца́рство не"бе́сно́йе (небе́сне, не"бе́сно́й), на́й (на́й) му Бо́х пошлэ́ с'в'ітло́йе (с'в'ітле, с'в'ітло́й) ца́рство, на́й (на́й) му зе"мл'а́ бу́де ну́хом (перóм), Ца́рство Небе́сно́йе, ві́чний покóй; на́й (на́й) з Бо́гом спочі́ват, на́й (на́й) Бог да́с'т' лéчко ду́ші та багато ін.* Наприклад: *м'у́й н'а́н'ко, на́й бу́де прошч'ун, бы́ў до́бры́й чо́лóвік* (Білкі); *Ма́р'а, на́й бде́ прошч'ена, ні́гда ніч ні шкóдова́ла да́ти, шчы́ра бы́ла* (Торунь). Див. *прощ'ун (прощ'ун) бы* т.с. [Поп 2007, с. 133].

Висновки. Евфемізми, дисфемізми та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» у закарпатському говорі утворюють широкий пласт вторинних найменувань і відображають лінгвоетнокультурні особливості закарпатців. Зі структурного погляду – це однолексемні (*добывáти, часова́ти, відхо́дити, гáснути, згасáти, блуді́ти*), дво- (*зубы́ заку́сити, зажму́рити о́чи, заспа́ти наві́кы, д'уба врі́зати, д'уба да́ти, ве́ре(и)чи копы́тами*) і здебільшого багатолексемні (*засну́ти ві́чным сном, попроща́тис'а из сим сві́том, іедно́ў ногóу на то́му сві́т'і бы́ти*) сполуки, до складу яких входять переважно дієслова (*йти, піти (пуйти, п'у(і)ти), д'ыхати*) та іменники (*Бог, ду́ша, дух, о́чи, дорóга, п'ут'*).

З погляду семантики багато описових номенів відбиває віру закарпатців у потойбічне життя, анімістичні уявлення про душу та форми її існування (*пуйті до неба (до Бога), піті на тот світ, душа го лиши́ла, Богу душу уddaти, предста́витися на Божьй суд, піті на пра́ведный суд*). Частина висловів підтверджує боязливе, шанобливе, ритуально-сакральне ставлення до самого факту смерті й ілюструє чітко сформовану систему діалектних норм похоронного етикету (*прошчін (прошчун, прошчун, прошчэн:и(ы)ї) бы быў, наї (н'аї) будé прошч'ін (прошчун, прошчун, прошчэн:и(ы)ї)*;

піті (пуйти, пў(й)ти) в по'с'л'ін:у пун' та ін.). Проте вживання цілої низки метафор, метонімії, фразем та інших висловів жартівливого чи іронічного плану (*задрáти ла́бы, пуй'ти в копа'чул'е (ў скіпы) гус'л'айучи, рáтиці'і откíнути, кон'ка́ми стр'інкати* тощо), на нашу думку, свідчить про давні прагнення людини подолати страх перед смертю.

Евфемізми й табу в діалектному континуумі потребують глибшого наукового дослідження з погляду етнолінгвістики, лінгвокультурології та прагматики.

Література

1. Грицак М.А. Евфемізми в українських говорах Закарпаття. *Тези доповідей до XX наукової конференції Ужгородського університету: Серія мовозн.* Ужгород, 1966. С. 17–25.
2. Єловська Ю.В. Табу в мовленнєвій практиці українців: дис... канд. філол. н.: спец. 10.02.01 – українська мова. Кривий Ріг, 2017. 221 с.
3. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия: уч. пособие к спецкурсу. Ленинград: ЛГПИ, 1988. 80 с.
4. Мілева І. Мовне табу в українських діалектних фразеологізмах. URL: <https://elib.hduht.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3727/7/5.%20Мілева%20І..PDF>
5. Москвін В.П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования. *Вопросы языкознания*. 2001. № 3. С. 58–70.
6. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.
7. Поп Д. Русинсько-українсько-руський і русско-українсько-русинський словарь. Ужгород: ПП «Повч Р.М.», 2007. 311 с.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва: Аспект Пресс, 2016. 536 с.
9. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
10. Словник української мови в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1971. Т. II. 550 с.
11. Словник української мови в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1980. Т. XI. 700 с.
12. Черленяк І.В. Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX століття: дис... канд. істор. наук (доктора філософії); 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2020. 320 с.

References

1. Hrytsak M.A. (1966) Evfemizmy v ukrainykykh hovorakh Zakarpattia [Euphemisms in Ukrainian dialects of Transcarpathia]. *Tezy dopovidei do XX naukovoї konferentsii Uzhhorodskoho universytetu: Seriiia movozn.* Uzhhorod. S. 17–25 [in Ukrainian].
2. Yelovska Yu.V. (2017) Tabu v movlennievii praktytsi ukraintsv [Taboo in the speech practice of Ukrainians]: dys... kand. filol. n.: 10.02.01 – ukrainska mova. Kryvyi Rih. 221 s. [in Ukrainian].
3. Kacev A.M. (1988) Yazykovoe tabu i ehvfemiya [Language taboo and euphemia]: uch. posobie k speckursu. Leningrad: LGPI. 80 s. [in Russian].
4. Milieva I. Movne tabu v ukrainykykh dialektnykh frazeolohizmakh [Language taboo in ukrainian dialect phraseologisms]. URL: <https://elib.hduht.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3727/7/5.%20Мілева%20І..PDF> [in Ukrainian].
5. Moskvina V.P. (2001) Ehvfemizmy: sistemnye svyazi, funktsii i sposoby obrazovaniya [Euphemisms: system connections, functions and methods of education]. *Voprosy yazykoznaniiya*. № 3. S. 58–70 [in Russian].
6. Onyshkevych M.Yo. (1984) Slovyk boikivskykh hovirok [Dictionary of Boyko's dialects]: u 2 ch. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Pop D. (2007) Rusynsko-ukraiynsko-ruskyi y russko-ukraynsko-rusynskyi slovar [Rusyn-Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian-Rusyn dictionary]. Uzhhorod: PP «Povch R.M.». 311 s. [in Ukrainian].
8. Reformatskiy A.A. (2016) Vvedenie v yazykovedenie [Introduction to linguistics]. Moskva: Aspekt Press. 536 s. [in Russian].
9. Sabadosh I.V. (2008) Slovyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho rayonu [The Dictionary of Transcarpathian Patois of Sokyrnytsa Village, Khust Region]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].
10. Slovyk ukrainskoi movy v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language in 11 t.] Kyiv: Naukova dumka, 1971. T. II. 550 s. [in Ukrainian].
11. Slovyk ukrainskoi movy v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language in 11 t.] Kyiv: Naukova dumka, 1980. T. XI. 700 s. [in Ukrainian].
12. Chereniak I.V. (2020) Tradytiina simeina obriadvost ukraintsv Zakarpattia kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia [Traditional Family Rituals of the Ukrainians in Transcarpathia at the end of the 19th – first half of the 20th century]: dys... kand. istor. nauk (doktora filosofii); 07.00.05 «Etnolohiia». Lviv. 320 s. [in Ukrainian].

EUPHEMISMS AND OTHER VERBAL REPRESENTATIVES OF THE CONCEPT “DEATH” IN THE UKRAINIAN DIALECTS OF TRANSCARPATHIA

Abstract. The collection, systematization and analysis of various nominative means in the system of live speech connected with dynamic processes of the vocabulary is one of the urgent tasks of modern Ukrainian dialectology. Extra- and intralingual factors cause the appearance of linguistic phenomena that arouse lively scientific interest in ways of expression, semantics and functional features. Euphemisms, dysphemisms and other units of secondary nomination require a deeper theoretical understanding in connection with the anthropocentric approach to the study of linguistic phenomena in linguistics.

The paper analyzes the semantics and the structure of euphemisms and other verbal representatives of the concept “DEATH” in the Ukrainian dialects of Transcarpathia. To achieve the goal, the following tasks were performed: 1) euphemistic, dysphemic and other verbal representatives of the concept of “DEATH” were singled out and systematized; 2) the connection of euphemisms, dysphemisms and tropical means has been revealed; 3) the main methods and factors of substitutes are determined; 4) the role of the component composition in the formation of euphemistic and dysphemic expressions has been clarified; 5) the role of lingual and extralingual factors is analyzed on the example of separate substitutes.

It is proved that euphemisms, dysphemisms and other verbal representatives of the concept of “DEATH” in the Transcarpathian patois form a wide layer of secondary names and reflect the linguistic and ethnocultural features of Transcarpathians. From a structural point of view, they are one-, two- and mostly multi-lexeme compounds, which consist mostly of verbs and nouns.

From the point of view of semantics, many descriptive nouns reflect the faith of Transcarpathians in the afterlife, animistic ideas about the soul and forms of its existence. Some of the statements confirm the timid, respectful, ritual-sacred attitude to the very fact of death and illustrate a clearly formed system of dialectal norms of funeral etiquette. However, the use of a number of metaphors, metonymies, phrases and other expressions of a humorous or ironic nature testifies to the long-standing desire of a person to overcome the fear of death.

Keywords: euphemism, dysphemism, phraseme, metaphor, metonymy, concept of “DEATH”, Transcarpathian patois.

© Пискач О., 2021 р.

Ольга Пискач – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; olha.pyskach@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>.

Olha Pyskach – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; olha.pyskach@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>.